

Istraživanja

Neke društveno-ekonomske suprotnosti sela i grada u posleratnom razvoju naše zemlje*

Mr Živan Simić

Najstarije suprotnosti koje prate razvitak društva svakako su one između sela i grada. Neke od tih suprotnosti su društvenog karaktera i mogu se prevazići s promenom društvene osnove na kojoj su nastale; neke su opet tehničke, prostorne, moglo bi se čak reći prirodne, i njihovo prevazilaženje teče veoma sporo.

Kako bismo što sistematičnije pratili promene u odnosima selo—grad koje su se u nas dešavale u posleratnom periodu, prethodno ćemo spomenuti neke važnije suprotnosti koje među njima postoje, a u literaturi su dosta obrađivane.

1. Razlika u prostornoj organizaciji ruralne i urbane sredine sastoji se u tome što je prostor u selu širi, slobodniji nego u gradu. Postoje razlike i u čistoći vazduha, u intenzitetu buke, količini otpadnih materijala, količini i kvaliteti vode za piće i sl. Reč je dakle o *ekološkm razlikama* između jedne i druge sredine.

* NAPOMENA AUTORA: Ovaj je članak prerađeni deo magistarskog rada kojeg sam pod naslovom *Društveno-ekonomske suprotnosti u odnosima selo—grad* obranio na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1971. godine. Mnogi se podaci u njemu odnose na nešto raniji period, ali mislim da to bitno ne menja sliku suprotnosti selo—grad koja je u centru našeg interesa.

U jednom delu teksta seoska i gradska područja razlikovali smo ne po »naseljskom« kriterijumu, kako je to uobičajeno, nego prema učešću poljoprivrednog odnosno nepoljoprivrednog stanovništva. Kao poljoprivredne (selo) uzete su opštine sa 80% i više poljoprivrednog stanovništva, a kao nepoljoprivredne (grad) one opštine koje imaju manje od 20% poljoprivrednog stanovništva.

Prema popisu stanovništva 1961. god *preko 80% poljoprivrednog stanovništva imale su sledeće opštine* (broj označava postotak poljoprivrednog stanovništva):

SR SRBIJA — uže područje: Deviči — 92, Guča — 84, Ivanjica — 84, Mrčajevci — 87, Pranjani — 88, Zablac — 81, Knić — 87, Rača — 86, Topola — 85, Sjenica — 82, Tutin — 84, Aleksandrovac — 90, Brus — 87, Ražanj — 82, Varvarin — 86, V. Drenova — 91, V. Šiljegovac — 87, Bojnik — 82, Lebane — 83, Babušnica — 83, Blace — 81, Gadžin Han — 84, Merošin — 83, Svrlijig — 83, Zitni Potok — 88, Zitorađa — 81, Golubovac — 82, Krepoljin — 83, Malo Crniće — 89, Petrovac — 80, Veliko Gradište — 83, Velike Laole — 89, Zagubica — 87, Azanja — 88, Kolari — 82, Belušić — 90, Bunar — 87, Rekovac — 84, Bogatić — 86, Koceljevo — 90, Prnjavor — 83, Vladimirci — 91, Arilje — 93, Bajina Bašta — 80, Cajetina — 83, Kosjerić — 84, Kamenica — 93, Mionica — 89, Osečina — 89, Ub — 83, Bosiljgrad — 82, Trgovište — 85, Vlase — 86, Brza Palanka — 90, Jabukovac — 92, Minićevo — 82.

2. Što se tiče sredstava i načina rada u seoskoj sredini, ona su određena specifičnostima proizvodnje. Oruđa za rad se prilagođavaju objektima rada — zemljištu, biljkama, stoci. Sredstva rada su pokretna, ona idu za predmetom rada. U gradu su oruđa fiksirana na jednom mestu, a predmeti rada se do njih transportuju. Zbog toga se organizacija rada u ovim dvema sredinama umnogome razlikuju. U prvoj su radnici »rasuti« po polju, u drugoj su oni skoncentrisani oko oruđa za rad u zatvorenom malom prostoru. Odatle i razlike u odnosima između čoveka, oruđa za rad i predmeta rada. *Ove su suprotnosti tehničko-tehnološke prirode.*

3. Gradska i seoska sredina veoma se razlikuju u pogledu prisustva i namene žive prirode: biljni i životinjski svet u njima je drugačije raspoređen i namenjene su mu različite uloge. U seoskoj sredini biljke služe za proizvodnju ili su pak samonikle. U gradu one mu obezbeđuju čistiji vazduh i ulepšavaju ga. Ni životinje u gradu ne služe ekonomskim ciljevima, nego su emocionalni nadomestak za odsustvo prirode koju u izobilju nalazimo u selu. Nadalje, i natalitet i mortalitet je u seoskoj sredini veći, ritam života je drukčiji, bolesti specifične. *Reč je dakle o biološkim razlikama.*

4. Odnosi među ljudima u selu su drukčiji nego u gradu. Ovde su ljudi jedni drugima dobro poznati, komuniciraju direktno »licem u lice«. U gradu su odnosi funkcionalni, bezlični i susreću se uloge a ne kompletne ličnosti. Uslovi života u jednoj i u drugoj sredini uticali su na formiranje sasvim različitih bazičnih tipova ličnosti. Radi se o različitim *psihološkim karakteristikama seoske i gradske populacije.*

SAP VOJVODINA: Opovo — 85, Uljma — 81, Pećnici — 84, Nova Crnja — 80, Zitište — 80.
 SAP KOSOVO: Dečani — 85, Glogovac — 85, Istok — 84, Klina — 85, Kosovska Kamenica — 85, Mališevo — 92, Orlane — 92, Srbica — 86, Suva Reka — 84 i Vitina — 84.
 SR HRVATSKA: Bulinac — 85, Hercegovac — 82, Ivanska — 85, Kapela — 87, Rovišće — 82, Štrigova — 82, Uljanik — 87, Cetin-Grad — 93, Krnjak — 89, Pisarovina — 86, Skakavac — 83, Vojnić — 80, Zumberak — 88, Ferdinandac — 88, Gola — 90, Kloštar Podravski — 82, Virje — 83, Dubrava — 83, Orehovec — 91, Crnac — 82, Podgorac — 81, Levajska Varoš — 85, Pokupsko — 91, Orlijevac — 32, Vrlika — 84, Kistanje — 84, Čadavica — 85, Smilčić — 88 i Zelina — 82. Sve sa područja SR Hrvatske.
 SR SLOVENIJA: Petrovci-Salovci.
 BOSNA I HERCEGOVINA: Bronzani Majdan — 88, Krupa na Vrbasu — 84, Prnjavor — 85, Skender Vakuf — 82, Srbac — 85, Velika Kladuša — 84, Čelić — 83, Orašje — 85, Odžak — 82, Duvno — 84, Kupres — 87, Grude — 86, Ljubinje — 81, Nevesinje — 80, Posušje — 83 i Ulog — 88, sve iz SR Bosne i Hercegovine.
 SR MAKEDONIJA: Bistrica — 83, Dolneni — 89, Krivogaštani — 86, Moriovo — 82, Novaci — 87, Topolčani — 89, Klečevce — 83, Lipkovo — 84, Orašec — 90, Staro Magorčine — 90, Butelj — 81, Bosilevo — 92, Novo Selo — 84, Obleshevo — 86, Vasilevo — 89, Sarakince — 89, Bogdanci — 81, Gradsko — 82 i Otovica — 83. Sve iz SR Makedonije.
 SR CRNA GORA: Plužinje s područja SR Crne Gore.
Opštine s manje od 20% poljoprivrednog stanovništva bile su:
 SR SRBIJA: Cukarica — 14, Novi Beograd — 3, Palilula — 7, Savski Venac - Stari Grad — 1, Voždovac — 9, Vračar — —, Zemun — 8, Zvezdara — 5.
 SR HRVATSKA: Dubrovnik — 18, Karlovac — 20, Pula — 10, Opatija — 9, Osijek — 10, Labin — 11, Crikvenica — 6, Senj — 9, Delnice — 11, Kraljevica — 2, Novi Vinodolski — 9, Skrad — 11, Crnomerec — 2, Donji Grad — 1, Gornji Grad — 2, Maksimir — 4, Medveščak — 4, Peščenica — 5, Susjedgrad — 6, Trešnjevka — 1, Trnje — 1, Zagrebačka Dubrava — 14.
 SR SLOVENIJA: Celje — 14, Šoštanj — 18, Piran — 17, Bled — 12, Jesenice — 4, Kranj — 16, Radovljica — 12, Trzin — 8, Ziri — 18, Hrastnik — 9, Ljubljana-Bežigrad — 4, Ljubljana-Centar — 1, Ljubljana-Moste-Polje — 10, Ljubljana-Šiška — 5, Ljubljana-Vič Rudnik — 18, Medvode — 15, Trbovlje — 4, Vrhnika — 18, Zagorje ob Savi — 15, Maribor-Tabor — 5, Maribor-Tezno — 18, Ravne na Koroškem — 13.
 SR BOSNA I HERCEGOVINA: Banja Luka — 16, Hadžići — 11, Breza — 8, Ilidža — 10, Sarajevo-Centar — 3, Sarajevo-Novoo — 4, Vareš — 11, Tuzla — 11, Kakanj — 16 i Zenica — 10.
 SR MAKEDONIJA: Bitola — 10, Idarija — 3, Kale — 4, Kisela Voda — 7, Saat Kula — 15, Titov Veles — 18.
 SR CRNA GORA: Herceg Novi — 18, Tivat — 5, i Kotor — 18.
 Usled kasnije političke teritorijalne reorganizacije mnoge od pobrojanih opština pripojene su drugim razvijenim opštinama, tako da je odnos broja po navedenom kriteriju određenih daleko manji. Isto tako, zahvaljujući procesu deagrarizacije, mnoge su opštine ušle u društvo gradskih opština. No ove promene sigurno nisu uticale na osnovne razlike seoskih i gradskih područja o kojima je u ovom prilozi reč.

5. Glavne su pak društveno-ekonomske suprotnosti između sela i grada. One proizlaze iz činjenice da je u selu zemlja baza privređivanja i egzistencije. Zemlja, mada nije rezultat ljudskog rada, ima svoju »vrednost«: iz nje se generiše poseban oblik svojine, oko nje se stvara sistem društveno-ekonomskih odnosa. Zemlja je količinski ograničena; onaj ko ima vlasništvo nad njom poseduje monopol na uslove rada u poljoprivredi. Ekonomski izraz toga jeste *zemljišna renta*. Na zemljišnoj svojini i oko nje formira se socijalna struktura sela.

Selo proizvodi hranu i neke druge sirovine. No potrošnja hrane je ograničena, neelastična, dok je potrošnja drugih proizvoda elastična, a nekima praktično neograničena.

Usled razvoja poljoprivrede i unošenja u nju racionalnih postupaka proizvodnje koji dovode do povećanja prinosa i produktivnosti rada, dolazi do smanjenja broja poljoprivrednika.

Na drugoj strani, u gradskim se delatnostima stalno povećava broj angažovanih ljudi. Ljudske potrebe, nakon podmirenja onih osnovnih — prehrambenih, neograničeno se povećavaju u drugim domenama, a radi njihovog zadovoljenja raste zaposlenost u nepoljoprivrednim delatnostima.

Razvoj industrije prati transformacija agrara. Mnoge vrste proizvodnje koje su nekada bile kondenzovane u seljačkoj ekonomiji izašle su iz nje i smestile se u nepoljoprivrednim delatnostima. Kasnije će ove izdvojene grane zajedno s poljoprivredom formirati zaokruženi proizvodno-tehnološki ciklus. Ovim spajanjem ranije odvojenih oblika proizvodnje na neki se način brišu osnovne društveno-ekonomske suprotnosti u odnosima sela i grada.

U privredno razvijenim zemljama procesi ove transformacije su daleko odmakli, dok su u zaostalima oni još spori. U naše doba gradske privredne aktivnosti svoj razvoj temelje na dostignućima nauke, tehnike i tehnologije, odnosno na visokokvalifikovanom radu. No sve to u poljoprivredu stiže s osetnim zakašnjenjem. Razvijene delatnosti traže malo rada, dok ga zaostala agrarna sredina nudi u izobilju.

1. DEMOGRAFSKE RAZLIKE IZMEĐU SEOSKIH I GRADSKIH PODRUČJA

Burni posleratni razvitak izazvao je duboke promene u reprodukciji našega stanovništva. To se ogleda u biološkom siromaštvu sela, odnosno u jačanju grada.

Iz sela i poljoprivrede pre svega odlazi mlado stanovništvo. Usled toga dolazi do poremećaja starosne strukture seoskog stanovništva, do njegovog starenja. Nadalje, selo napušta više muško stanovništvo, što dovodi do poremećaja polne strukture sela — tj. ono se feminizira. Usled poremećene starosne i polne strukture u selu se smanjuje stopa nupcijaliteta. Kako je srednja generacija otišla, u selu se smanjio kontingent fertilnog stanovništva (žene od 15 do 49 godina starosti). Također se pomerilo naviše i doba stupanja u brak. Svi su ti faktori uticali na naglo smanjenje broja novorođene dece u seoskim sredinama.

Tabela 1

Natalitet stanovništva u gradskim i seoskim područjima

— u promilima

Područje	1961.			1967.		
	ukupno	grad	selo	ukupno	grad	selo
BiH	32,8	29,9	30,7	24,9	22,5	24,4
Crna Gora	27,4	17,0	22,8	21,8	16,2	18,4
Hrvatska	17,8	15,7	18,6	15,5	15,8	14,3
Makedonija	29,9	—	—	26,3	—	—
Slovenija	18,2	17,7	—	17,8	19,0	—
Uža Srbija	17,2	15,1	17,3	15,0	14,1	14,0
— Vojvodina	17,1	16,4	16,1	14,4	18,6	13,1
— Kosovo	41,8	—	43,3	38,2	—	39,2
Jugoslavija	22,7	18,4	23,8	19,5	17,3	19,8

Usled mehaničkog priliva seoskog stanovništva jugoslovenski je grad relativno mlad. U njemu je i viša stopa nataliteta nego što bi se na osnovi uobičajenih demografskih kretanja moglo očekivati. Verovatno bi stopa nataliteta u gradskim sredinama bila još viša da je ne blokira oskudica u stano-
vima i nedovoljan broj radnih mesta.

Regionalne razlike u natalitetu naročito su velike kod seoskog stanovništva. Ranije su one bile znatne i kod gradskog stanovništva, ali su se tokom poslednjih godina smanjivale i ujednačavale.

Za natalitet u seoskim sredinama odlučujući je stepen njihove razvijeno-
sti. No na njega utiču i drugi faktori, kao npr. verska pripadnost: u predelima
gde dominira muslimanski živalj stopa nataliteta je osetno viša. S druge strane u nekim se seoskim područjima već davno pojavila »bela kuga« — apstinen-
cija od potomstva (negotinska krajina, delovi Slavonije i Vojvodine).

Tabela 2

Mortalitet stanovništva u seoskim i gradskim područjima

— u promilima

Područje	1961.			1967.		
	ukupno	grad	selo	ukupno	grad	selo
BiH	8,9	7,9	9,8	7,0	8,5	7,4
Crna Gora	7,0	8,1	5,6	6,4	8,3	4,9
Hrvatska	9,1	8,1	8,4	9,5	8,5	9,2
Makedonija	9,3	—	—	8,1	—	—
Slovenija	8,8	8,1	—	9,7	8,8	—
Uža Srbija	8,4	5,4	7,9	8,7	6,8	9,8
— Vojvodina	9,4	8,5	11,3	10,0	10,1	10,3
— Kosovo	12,1	—	13,1	9,8	—	10,4
Jugoslavija	9,0	7,4	9,2	8,7	8,2	9,5

Za razliku od nataliteta, mortalitet je regionalno znatno uravnoteženiji. Opšta stopa smrtnosti u tretiranom periodu opala je od 9,0 na 8,7 promila. Međutim, ona se povećala u tipično gradskim (sa 7,4 na 8,2 promila) i u tipično seoskim sredinama (sa 9,2 na 9,5 promila). U prvom je periodu veća razlika u smrtnosti bila u seoskim područjima, kasnije se ona umanjila.

Na regionalne razlike u smrtnosti najviše utiče primena mera zdravstvene zaštite. Bolja zdravstvena zaštita u gradu uslovljava nižu stopu smrtnosti, a posebno utiče na stopu smrtnosti odojčadi. Treba imati u vidu da je nepoljoprivredno stanovništvo potpuno zdravstveno osigurano i da su mu dostupne sve zdravstvene usluge. Poljoprivredno je stanovništvo tek delimično osigurano, tako da je u selu smrtnost veća — naročito u slučajevima banalnih bolesti i kada je u pitanju odojčad.

Tabela 3

Umrla lica koja nisu pre smrti lečena

	—u %		
	1961.	1967.	1968.
Bosna i Hercegovina	60	50	48
Crna Gora	44	46	45
Hrvatska	39	35	35
Makedonija	55	42	42
Slovenija	26	21	26
Uža Srbija	46	48	46
— Vojvodina	27	21	17
— Kosovo	67	65	63

Nadalje, stanovništvo u gradskim sredinama je mlađe od seoskog, pa je i to jedan od uzroka njegove manje smrtnosti. Ovo je naročito došlo do izražaja u ranijim godinama. Novi jugoslovenski gradovi formirali su se bez svojih groblja (npr. Novi Travnik, Velenje, Novi Beograd i dr.).

Tabela 4

Prirodni priraštaj u gradskim i seoskim područjima

Područje	— u promilima					
	1961.			1967.		
	ukupno	grad	selo	ukupno	grad	selo
BiH	23,9	22,0	20,9	17,9	14,0	17,1
Crna Gora	20,4	8,9	17,2	15,4	7,9	13,5
Hrvatska	8,7	7,6	10,2	6,0	7,3	13,5
Makedonija	20,6	—	—	18,2	—	—
Slovenija	9,4	9,6	—	8,1	10,2	—
Uža Srbija	9,8	9,7	9,4	6,3	7,3	4,2
— Vojvodina	7,7	7,9	4,8	4,4	8,5	2,8
— Kosovo	29,7	—	30,2	28,4	—	28,8
Jugoslavija	13,7	11,0	14,6	10,8	9,1	10,3

Pošto prirodni priraštaj predstavlja razliku između stope nataliteta i mortaliteta, na prvi pogled izgleda da podacima nije potreban nikakav ko-

mentar. S obzirom na to da su ispoljene velike razlike u stopi nataliteta, a mortalitet je ujednačen, prirodni priraštaj »sledi« tendencije nataliteta.

Pada u oči da je prirodni priraštaj u selu u naglom opadanju. On je 1961. godine bio iznad jugoslovenskog proseka, dok je već 1967. godine ispod njega.

Od ukupno 52 opštine koje smo uzeli kao gradske, ni u jednoj se nije pojavio negativan saldo reprodukcije stanovništva, dok među 66 opština koje smo označili kao seoske — 1961. godine je u četiri bila veća stopa mortaliteta od stope nataliteta, a u 1967. godini je to bio slučaj u jedanaest opština.

Kako smo već rekli, napuštanje sela i poljoprivrede uzrok je smanjenju učešća srednje generacije u strukturi poljoprivrednog stanovništva. Kroz odliv mlade i srednje generacije iz sela »seče se koren« budućoj reprodukciji seoskog i poljoprivrednog stanovništva.

Promene u starosnoj strukturi stanovništva jedne i druge sredine posredno pokazuju i podaci o starosnoj strukturi aktivnog stanovništva u trima glavnim granama privredne aktivnosti.

Tabela 5

Starosna struktura aktivnih lica u poljoprivredi, industriji i rudarstvu te saobraćaju 1961. godine

Starosne grupe	— u %			
	Ukupno	Poljoprivreda	Industrija i rudarstvo	Saobraćaj
10—14 godina	2,3	3,8	0,3	0,5
15—19 godina	10,6	11,5	11,9	4,6
Mladi:	12,9	15,3	12,2	5,1
20—34 godine	42,4	35,0	54,8	58,7
35—49 godina	23,6	21,6	22,1	26,9
Srednji:	66,0	55,0	76,9	85,6
50—64 godine	16,8	21,6	10,0	9,3
Preko 65 godina	4,3	6,7	0,9	0,0
Stari:	21,1	28,3	10,9	9,3

Mislimo da će promene koje u selo donosi intenzivan ruralni eksodus pune efekte dati u narednom periodu. Pretpostavljamo da će to dovesti do sledećih implikacija:

a) do ubrzanog podruštvljavanja poljoprivredne proizvodnje i zemljišta u Vojvodini i Slavoniji;

b) do povećanja broja staračkih domaćinstava, nesposobnih da za sebe obezbeđuju normalne uslove za život;

c) do usitnjavanja gazdinstava na nekim područjima i do njihova pretvaranja u jedinice za dopunu prihoda, ili do njihova pretvaranja u mesta za stanovanje. Razvoj putne mreže pogodovaće tome da će se na njima sve više sretati ljudi iz grada, dakle nepoljoprivrednici. To će svakako usporiti širenje društveno organizovane proizvodnje i površine u tim područjima;

d) intenziviraće se iseljavanje stanovništva iz planinskog područja. Za razliku od ranijih migracija koje su išle prema poljoprivrednim rejonima, buduće će migracije s planine biti sve više usmerene ka industrijskim centrima

u zemlji i u inostranstvu. Planinska će se područja sve više prazniti, pa ukoliko se u njima ne razviju neke nepoljoprivredne delatnosti, ostaće bez stanovništva;

e) nerazvijena područja, a pre svega Kosovo, imaće u dužem periodu ozbiljne teškoće s agrarnom prenaseljenošću.

Industrijske i gradske zone će putem školovanja sve više izvlačiti podmladak iz sela, pa će to uticati na stalno pomlađivanje nepoljoprivrednog stanovništva. No nakon izvesnog vremena gradske će se sredine starosno stabilizovati.

2. RAZLIKA U DOHOTKU IZMEĐU GRADSKIH I SEOSKIH PODRUČJA

Radi ostvetljavanja ekonomskog položaja seljaštva uporedili smo veličinu dohotka stanovništva koje radi i živi u individualnom sektoru s ostalim stanovništvom.

Tabela 6

Prihodi i rashodi po članu domaćinstva — u dinarima

Godina	Prihodi			Rashodi		
	grad	selo	odnos	grad	selo	odnos
1959.	958	606	63	957	503	52
1960.	1.130	685	61	1.128	551	48
1961.	1.318	790	60	1.318	638	48
·	·	·	·	·	·	·
·	·	·	·	·	·	·
1964.	1.500	1.348	90	1.491	990	66
1965.	2.135	1.604	75	2.130	1.353	64
1966.	3.852	2.141	56	2.848	1.625	57
1967.	3.490	2.277	65	3.480	1.721	49
1968.	3.780	2.313	61	3.772	1.801	48
Prosek	2.270	1.470	65	2.141	1.148	54

Za analizu odnosa prihoda i rashoda po članu domaćinstva jedne i druge sredine mogu se uzeti podaci iz ankete o četveročlanoj radničkoj i prosečnoj seljačkoj porodici. Međutim, tročlana nepoljoprivredna porodica mnogo je bliža prosečnoj gradskoj porodici, pa ako uporedimo prihode i rashode po članu domaćinstva ove porodice sa prihodima i rashodima seljačke porodice, razlike su veće.

Tabela 7

Prihodi i rashodi po članu seljačkog i tročlanog nepoljoprivrednog domaćinstva — u dinarima

Godina	Prihodi po članu domaćinstva			Rashodi po članu domaćinstva		
	gradsko	seosko	% seoskog u odnosu na gradsko	gradsko	seosko	% seoskog u odnosu na gradsko
1967.	4.655	2.277	49	4.650	1.721	37
1968.	5.127	2.313	45	5.117	1.801	35

Dokumenti organizacije FAO pokazuju da je dohodak poljoprivrednika svugde u svetu niži od dohotka nepoljoprivrednika. (Tabela 8).

Niži dohodak poljoprivrednog stanovništva zapravo je osnovni razlog napuštanja poljoprivrede u svim zemljama. Agrarni eksodus nisu uspele usporiti niti mnoge mere zaštite poljoprivrednika i njihovih gazdinstava.

Tabela 8

*Dohodak poljoprivrednika u odnosu na dohodak nepoljoprivrednika u nekim zemljama**

Zemlja	Godina	Udeo dohotka poljoprivrednika u dohotku nepoljoprivrednika (%)
Venecuela	1961.	18
Argentina	1960.	134
Turska	1960.	32
Japan	1960.	54
Francuska	1962.	43
SAD	1962.	48
Švedska	1960.	54
Kanada	1961.	56
SR Nemačka	1961.	67
Danska	1960.	65
Holandija	1960.	99
Mađarska	1960.	54
Poljska	1960.	65
Jugoslavija	1967.	49
— „ —	1968.	45

* Izvor: Za sve zemlje (osim Jugoslavije) publikacija FAO *The State of Food and Agriculture*, Roma, 1967, p. 52. Za Jugoslaviju — autorova procena na osnovi prihoda i rashoda tročlane nepoljoprivredne porodice i prosečne seljačke porodice.

3. RAZLIKE U ISHRANI GRADSKOG I SEOSKOG STANOVNIŠTVA

Razlike u ishrani između sela i grada jasno dolaze do izražaja. Selo se hrani sopstvenim proizvodima. U njemu je potrošnja pretežno naturalna. Međutim, ishrana gradskog stanovništva ovisi o tržištu. Ishrana seljaka je neravnomerna, bilo da se radi o odstupanju od proseka, bilo da se radi o vremenskim oscilacijama. Sezonski karakter potrošnje ogleda se u potrošnji gotovo svih artikala.

Tabela 9

Troškovi ishrane seoskih i nepoljoprivrednih domaćinstava 1968. godine

	Po članu 3-članog nepoljoprivrednog domaćinstva	Po članu 4-članog nepoljoprivrednog domaćinstva	Po članu seoskog domaćinstva	Indeksi (3-čl. = 100)		
				1	2	3
Ukupno raspoloživa sredstva za ličnu potrošnju (u dinarima)	6.141	4.526	2.300	100	73	37
Potrošnja za ishranu (u dinarima)	1.790	1.486	1.031	100	82	58
Učešće troškova ishrane u ukupnoj potrošnji (u dinarima)	29	33	45	100	113	155

Član seljačkog domaćinstva ima na raspolaganju za ličnu potrošnju skoro tri puta manje sredstava od člana tročlanog gradskog domaćinstva, a upola manje od člana u četveročlanom gradskom domaćinstvu.

Dok stanovnici grada oko trećinu raspoloživih sredstava troše na ishranu, stanovnici sela troše blizu polovinu tih sredstava. No i pored toga stanovnici sela se hrane mnogo slabije. Ako bi se hteli hraniti kao članovi u tročlanim gradskim porodicama, oni bi morali trošiti 78% svih svojih raspoloživih sredstava samo za ishranu.

Struktura potrošnje glavnih proizvoda takođe pokazuje da je ishrana seoskog slabija od ishrane gradskog stanovništva. (Tabela 10.)

Seosko se stanovništvo više hrani proizvodima biljnog porekla, i troši veće količine alkohola, dok je u ishrani gradskog stanovništva više zastupljena hrana životinjskog porekla.

Prema podacima za 1973. godinu seosko stanovništvo svoje potrebe u ishrani zadovoljava u naturalnom obliku — sa 76,4%.

Napomenuli smo da seosko stanovništvo svoje potrebe u ishrani zadovoljava poglavito proizvodima iz sopstvene proizvodnje. Oko 93% tih izdataka u novcu išlo je na artikle koji se ne proizvode na gazdinstvu (šećer, ulje, kafa, začini i sl.). Pšenicu proizvodi 66,7% gazdinstava, kukuruz 81,4%, krompir 61,2%, pasulj 4,5%, kupus i kelj 9,7%, jabuke 55,0%, šljive 66,6% grožđe 49,6% domaćinstava.

Tabela 10

Potrošnja nekih prehrambenih artikala u gradskim i seoskim domaćinstvima u 1968. godini

Grupa artikla	Jedinica mere	Godišnja potrošnja po članu domaćinstva		
		tročlano nepoljoprivredno	četveročlano nepoljoprivredno	seosko
Brašno, testenina, pirinač	kg	123	127	204
Meso i mesne prerađevine	kg	44,4	36,0	26,0
Ulje i mast	lit/kg	16,8	14,4	16,0
Mleko	lit	82,4	72,6	85,0
Mlečni proizvodi	kg	8,0	7,5	7,0
Jaja	kom	129	107	94
Krompir	kg	35	33	41
Pasulj	kg	4,4	4,5	9
Ostalo sveže povrće	kg	64	59	50
Prerađevine od povrća	kg	5,6	4,2	—
Voće i voćne prerađevine	kg	58,4	52,5	28
Šećer	kg	17,6	15,6	11
Vino	lit	7,2	5,7	19
Rakija	lit	2,8	2,1	9

Poslednjih se godina potrošnja kvalitetnijih proizvoda (meso, mleko, jaja, šećer) u selu povećala, ali se u isto vreme povećala i njihova potrošnja u gradu, tako da su se postojeće razlike i dalje zadržale.

4. RAZLIKE U ODEVANJU IZMEĐU SELA I GRADA

Već na prvi pogled uočavamo razlike u odevanju stanovnika sela i grada. Odevanje u selu odražava lokalni kolorit — ono sadrži elemente narodne nošnje. Dok selo mnogo koristi proizvode domaće radinosti, gradsko stanovništvo gotovo sve odevne predmete nabavlja u trgovini. Ti su proizvodi u gradu uglavnom industrijskog porekla.

Prosečan seoski stanovnik troši za odevanje nešto iznad polovine iznosa kojim u tu svrhu raspolaže nepoljoprivrednik u domaćinstvima od četiri člana (1966. godine — 57%, 1967. godine — 54% i 1968. godine — 53%). S obzirom da je potrošnja u tročlanim gradskim domaćinstvima još veća, a rekli smo da su tročlana domaćinstva karakteristična za grad, to su relativni izdaci za odevanje u selu još manji u odnosu na one u gradu (1966. g. — 44%, 1967. g. — 42% i 1968. g. — 40%). Štaviše, postoji tendencija povećanja toga raskoraka na štetu sela.

Ove razlike nisu toliko rezultat folklorne tradicije odevanju, već više proizlaze iz stepena razvijenosti i bogatstva dveju sredina.

5. PISMENOST I OBRAZOVANJE

Prilikom prvog posleratnog popisa 1948. godine imali smo 25,4% nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina. U 1961. godini udio nepismenih je pao na 19,7%.

Treba imati u vidu da je u popisu 1948. godine definicija pismenosti bila neprecizna. Uzimalo se da je pismeno svako lice koje zna da napiše i pročita tekst iz svakidašnjeg života.

Ako kao kriterijum uzmemo tzv. funkcionalnu pismenost, tj. da li je čovek osposobljen da se u svakodnevnom životu služi pisanom rečju, te kao donju granicu pismenosti uzmemo završenu četverorazrednu osnovnu školu, tada dolazimo do podatka da je 1953. godine bilo 42% stanovnika bez škole, a 1961. godine 33,2%.

Podaci o stanovništvu bez četverorazredne osnovne škole pokazatelj su naše opšteobrazovne politike. Školstvo se najpre razvilo u gradskim sredinama, a tek kasnije se proširilo i u seoska područja. Osnovnim, četverorazrednim obrazovanjem, danas je obuhvaćen gotovo sav kontingent (95%) dece u dobi od 7—11 godina.

Politika osnovnog obrazovanja bila je jedna od najefikasnijih mera socijalističke revolucije. Njome su podsečeni koreni elementarne nepismenosti našega stanovništva.

Nepismenost se danas pretežno javlja kod starijeg stanovništva, i veća je kod žena nego kod muškaraca. Nadalje, nepismenost je prisutnija u agrarnim negoli gradskim područjima.

U širem smislu reći, dob, spol i učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu komponente su koje deluju i na obrazovnu strukturu stanovništva određenoga područja. U agrarnim područjima uz nepismeno najviše je zastupljeno stanovništvo nižega obrazovnog nivoa.

Gornji plafon funkcionalne pismenosti u selu jeste osmogodišnje obrazovanje. Iz viših razreda osnovne škole uglavnom se osiplju seoski učenici;

to se osipanje općenito kreće do četvrtine, a u područjima s visokim učesćem poljoprivrednog stanovništva i do jedne trećine ili polovine svih učenika.

Postoji više razloga zbog kojih seoska deca napuštaju starije razrede osnovne škole. Neki od njih su objektivne prirode. Naime, četverorazredne škole su tako razmeštene da su dostupne skoro svoj deci. Mreža osmorazrednih škola znatno je ređa. Deca zato moraju da do njih prevaljuju znatne distance. Tako je na primer školske 1966/67. godine u SR Hrvatskoj od 630.000 učenika osnovnih škola u jednom pravcu pešačilo dnevno po 4 do 6 km 33.985 učenika, 8.529 učenika pešačilo je 6 do 8 km, a više od 8 km pešačilo je 1.774 učenika. Zbog toga neki roditelji iz sela povlače svoju decu iz škole odmah posle završena 4 razreda, jer smatraju da je njihovoj deci za život i rad na posedu i toliko dovoljno. Jer, navodno, ako dete završi osmogodišnju školu, ono ne pristaje da ostane na imanju. Takovo shvatanje rasprostranjeno je u mnogim krajevima, naročito južno od Save i Dunava. Takve se pojave susreću i oko Smedereva, Obrenovca, u Pomoravlju, oko Užica, Prijepolja, Leskovca, Vranja i drugde.

Izložena naporima dugoga putovanja, slabo obučena i uz to angažovana u poslovima na gazdinstvu, mnoga deca iz sela pokazuju lošije rezultate u učenju, pa je i to jedan od razloga njihova neuspeha u višim razredima osnovne škole.

Inače, deca koja uspešno završe osmogodišnje obrazovanje skoro se po pravilu upisuju u srednje stručne škole.

No problem je ipak u tome što se za mnogu seosku decu osnovnom školom završava obrazovanje. Za sva druga zanimanja danas je neophodna stručna priprema koja se stiče raznim vrstama obrazovanja. Međutim, onaj ko ostaje kao individualni poljoprivrednik, za svoj se rad osposobljava učeći od starijih, usvajajući tradiciju, akumulirajući radna iskustva.

Slaba društvena podela rada na individualnom posedu ne nameće zahtev stručnosti. Radne operacije ovde su poglavito izvršnog karaktera: rad se odvija u direktnoj komunikaciji čoveka s prirodom, čoveka s radnom stokom. Ukoliko napreduje društvena podela rada, utoliko se pojedine operacije izvlače iz nadležnosti individualnog seljaka. Takav je na primer slučaj s obradom zemlje — traktorskim oranjem. Ako neko od zemljoradnika i nabavi traktor, on nastoji da njime što više uradi i sebi i drugome. On tako postaje uži specijalista — postaje neka vrsta specijalizovanog poljoprivrednog radnika, koji isto tako uspešno može raditi i na društvenom gazdinstvu. Isti je slučaj i sa žetvom, vršidbom, kao i robnom proizvodnjom koja angažuje puno radno vreme poljoprivrednika (tov većeg broja stoke, uzgoj većeg broja živine, specijalizovane povrtlarske kulture).

Društveno-ekonomske posledice zaostajanja sela u sferi stručnog obrazovanja sastoje se u odlaganju napretka društvene podele rada. Time se smanjuje radna pokretljivost poljoprivrednog stanovništva prema onim aktivnostima koje mogu dati veći dohodak. Pored toga, negativne su i posledice na kvalifikacionu strukturu zaposlenih u onim granama i delatnostima koje svoju radnu snagu dobrim delom regrutuju s individualnih poseda. Podaci pokazuju da je najveći procent nepismenih radnika u društvenom sektoru u šumarstvu, poljoprivredi, građevinarstvu i rudarstvu, dakle upravo u granama koje crpe rezervoare radne snage.